

چرنے دی ورتوں پنجابی شعری ونکاں وچ

ڈاکٹر عاصمہ قادری ☆

Abstract:

Charkha Nama is a well known traditional form in Punjabi poetry, celebrating the working of spinning wheel. The present essay, before discussing some important Charkha Namas, dwells on the historical and sociological background of spinning Wheel in our traditional culture. The discussion then moves on to the poetic works themselves to bring out the relationship between the form and the moral and metaphysical concerns of the writers.

پُراتن ویلے وچ چرنے دی ورتوں عام سی تے ہر گھر وچ کتیا جاندا سی تے ایہہ کم سوانیاں کردیاں سن۔ ایس کم لئی بندے نہیں سن رکھے جاندا۔ گھراں وچوں دھاگہ کٹیج کے آؤندا سی تے جولاہیاں دی کھڈی ٹر دی سی۔ چرخہ عام عورتاں کندیاں سن سو چرخہ سوانیاں دے کم داوی نشان بنیا۔ وسیب وچ عورت دی محنت دا حساب نہیں سی کیتا جاندا اوہدا کم تے اوس کم دی اہمیت دا نشان چرخہ سی۔ چرخہ سوانیاں چلاؤندیاں سن بندے نہیں تے ہر سوانی بھاویں اُتے میل دی ہووے، وچکار لے دی یاں تھلوں میل دی چرخہ بھدا کم سی۔ ایس توں ایہہ وی سہی ہوندا اے، جو چرنے دی گل اصل وچ اوس ہستی دی گل سی جو ایس نوں چلاؤن والی اے، تے کپڑے دی ایڈی وڈی صنعت اوس سوانی دے سر کھلوتی تے ٹر دی اے پئی جو چُپ چُپتی آپنے آہرے لگی ہوئی اے، جس دی محنت دا ملل ایہہ ویہار نہیں پاسکدا۔

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

چرخہ کتن توں وی پہلوں دھیان ماریئے تے کپاہ چلن، ثنب کے وڑیویں کڈھن تے پھیر گت کے دھاگہ بناون دا سارا عمل سوانی کردی سی۔ چرخہ ایس ساری محنت تے اوس محنت کرن والے وجود دی علامت بنیا۔ جدوں کسب دی وڈیائی کیتی گئی تاں کسب وچ ورتے گئے ہتھیاراں، اوزاراں دی وڈیائی وی ہونی لازمی سی۔ جولاہے دے کم دی وڈیائی پچھے چرخہ اے تے ایس دی وڈیائی لئی چرخے نامے لکھے گئے۔ ایس صنف دی پچھان اس دا موضوع ای اے بنتر وچ بھاویں جتنی وی ونگی ہووے۔ بندہ آپنی محنت دے حساب سر کائنات نوں دیکھدا اے تے آپنا حصہ اوہدے وچ سمجھدا اے اوہدی محنت دا حصہ کائنات دے نظام وچ رلیا تے اوہنے آپنے کم نوں ای علامت جانی کائنات دے سارے نظام دی۔ پنجابی دی اچھی شعری صنف اے ”چرخہ نامہ“ جو کسب نال جڑی ہوئی اے تے کسب وی اوہ جواچھ رکھدا اے۔ ایسے کسب نوں ای شاعراں نے رمز بنا درتیا۔ چرخے نامے دیاں گجھ تعریفاں دیکھ لینے تاں اس تے گل چھوہنے آں ڈاکٹر رتن سنگھ جگی لکھدے نیں:

”ایہہ پرتیکا کوتا دی اک ودھا ہے۔ صوفی کویاں نے چرخے نوں منکھی ہوند دا پرتیک منیا ہے، اتے سوت اتے اوس توں بنیاں و ستاں نوں اوس دے اصل قرار دتا ہے۔ پنجابی وچ بکھے شاہ، ملاظہوری، تے کشن سنگھ عارفی دے چرخے جاں چرخے نامے پرسدھ ہن۔“ (1)

عبدالغفور قریشی ہوراں دا وچارا ہے:

”اچھی نظم وچ تصوف دے رنگ نوں دسیا جاند اے جس وچ شاعر آپنے آپ نوں چرخے دی مثال دے کے چرخے دے سوت نوں اعمال حسنہ نال تشبیہ دیندا اے۔“ (2)

تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند وچ چرخہ نامہ دے سرناویں پٹھ لکھیا اے:

”چرخہ دیہات میں عام کا تا جاتا ہے۔ سنگھد عورتیں بڑے شوق سے اسے کاتی ہیں اور کاتے ہوئے سوت سے مختلف قسموں کے کپڑے تیار کراتی ہیں۔ پنجابی زبان کے شاعر نے اس معمول کو سامنے رکھ کر عجیب و غریب نکات پیدا کیے ہیں۔ بد اعمالی سے اجتناب، اعمال صالحہ کا التزام، توشہ آخرت پر نگاہ، ان

باتوں کے متعلق بڑے موثر پیرائے میں درس دیا ہے۔ چرخہ وجودِ انسانی کے لئے علامت کا کام بھی دیتا ہے۔ شاعر کہتا ہے اپنے وجود کا صحیح استعمال آخرت کے لئے بڑا نتیجہ خیر ثابت ہوگا۔ اسی طرح مختلف قسم کے بنے ہوئے کپڑوں کے نام شاعر کے کلام میں خاص خاص اصطلاحات کی صورت اختیار کر لیتے ہیں۔ مثلاً وہ چونے کھدر سے عناصر رابعہ مراد لیتا ہے، ہینسی یعنی پانچ تار سے حواسِ خمسہ، چھبسی سے چھ جہت اور سستی سے سات ستارے۔ اس طرح ایک سادہ سی رواں نظم بڑے گہرے مطالب کی حامل بن جاتی ہے۔ پنجابی ادب کی یہ منفرد صنف سخن ہے۔“ (3)

”ثور واللغات“ وچ چرنے دے معنے اِنج دتے ہوئے نیں:

”چرخہ: ف معنے نمبر اول میں فارسی ہے۔ چرخہ ایک درخت کا نام ہے جو بہت پتلا اور سُکھا ہوتا ہے۔

مذکر 1۔ سوت کا تنے کا آلہ 2۔ ایک قسم کا ناچ

صنف (کنایہ) وہ مرد یا عورت جس کے بڑھاپے کے باعث انجربنجر ڈھیلے ہو گئے ہوں۔ فرتوت ڈھانچ۔ پرانی کنزور گاڑی۔“ (4)

مشہور مورخ عرفان حبیب دا خیال اے (5) کہ چرخہ ہندوستان وچ تیرہویں صدی وچ غالباً آیا اور ایہد ارواج بہت تیزی نال پھیل گیا۔ چرخہ چین توں ایران یا وسط ایشیاء راہیں ہندوستان وچ آیا۔ عرفان حبیب نے لکھیا ہے کہ ای سامی دی کتاب ”فتوح السلطین“ (1350ء) وچ ایہدا ذکر واضح طور تے آیا، تے ایہہ آکھیا گیا اے کہ ایس اتے عورتاں نوں پوری توجہ دینی چاہیدی اے۔ عرفان حبیب دا ایہہ وی خیال اے کہ ایس گل دا بہت امکان اے کہ پیراں والی کھڈی وی ہندوستان وچ ایس دور وچ آئی۔ ایس نویں ٹیکنالوجی دے آون نال کپڑے دی صنعت وچ بہت کھلار پیدا ہويا۔ اور ایہدے نال مقامی اور باہری تجارت بہت ودھی۔ چرخہ کھڈی تے کتن تے اُن داکم شمالی ہندوستان خاص طور تے پنجاب لوک رہتل دا بہت وڈا حصہ بن گیا اور اس واسطے اوہ شاعر جیہڑے لوک رہتل نال جُوے ہوئے سن اوہناں نے چرخہ، کھڈی اور اُن، کتن دے کم نوں (بنیادی)

مڈھلیاں رمزماں بنا کے آپنی شاعری وچ ورتیا۔ فارسی وچ ایس نوں ”چرخِ نَخ رِیسی“، ”چرخِ پنبہ رِیسی“ اتے ”چرخہ“ آکھیا جاندا اے۔ ایس داناں تے ورتوں دی دس ایرانی ادب وچ پرانے ویلیاں توں لہدی ہے۔ کلاسیکی شعرادے کلام وچ اس دا ذکر لہدا اے:

خاقانی شروانی (وفات: 595ھ/1199ء)

چرخ چون چرخ زنان نالان است
دل زچرخ این ہمہ نالان چه کنم
انوری ابیوردی (وفات: 583ھ/87-1186ء)

از حد فتح تو خشم تو پی کرد اسب
همچو جی کسر خدوک چرخہ مادر شکست
نظامی گنجوی (وفات: 400ھ/1203ء)

از آن چرخہ کہ گرداند زنِ پیر
قیاس چرخ گردان راہمی گیر
سعدی شیرازی (وفات: 691ھ/9 دسمبر 1292ء)

گروہی بماند ند مسکین و ریش
پس چرخہ نفرین گر فتنہ پیش

(بوستان)

چه سود آفرین بر سر انجمن
پس چرخہ نفرین کنان پیرزن (6)

(بوستان)

فارسی دیاں مشہور ڈکشنریاں برہانِ قاطع، آندراج، ناظم الاطباء، فرہنگِ نظام وغیرہ وچ دی ایہہ لفظ موجود اے۔ جس توں ایرانی زبان وچ ایس دے رواج تے ایرانی و تورانی ثقافتاں وچ چرخے دی ورتوں دا پتہ لگدا اے۔

اساڈے کلاسیکی شاعراں لوکاں لئی شاعری کیتی عام بندے نال گل بات
تے عام بندے نوں اوہناں ای رمزاں راہیں گل اپڑائی جس دی سار لوکاں نوں ہے سی۔ چرخہ اک
عام ورتوں دی چیز سی، کپڑا بناون دے سارے کم دی ینہہ چرخہ سی۔ کپڑا بنیادی لوڑاے۔ ہر انسان دی
آبادی ودھن نال لوڑاں ودھیاں تے عام گھر وکا کم چرخہ کتن دا جو بیہیاں کر دیاں سن تے گڑیاں دا
ویہلے ویلے دا شغل وی سی ایس نے ای کسب دا رُوپ دھار لیا۔ کھیڈ کسب بنی تے اوہدی آدروی منک
گئی۔ ایہہ کم ہو گیا۔ جیویں ترکھاناں، لوہاراں، موچیاں، نائیاں نوں اوہناں دے کسب پاروں کاے
گنیا جاندا، انج ای ایس کم نوں وی پینا ای جانی جاندا۔ اساڈے کلاسیکی شاعراں ایہناں کسباں نوں
وڈیا تے کسب دی وڈیائی اصلوں اوس کم دے کرن ہار دی وڈیائی سی۔ چرنے نامے لکھے گئے تے
چرنے دی ایچ بیانی گئی کہ ایہہ کوئی ایویں نکما کم نہیں سگوں کم تے کوئی وی نکما نہیں ہوندا۔ شاہ حسین
تے کبیر ورگے وڈے شاعر جولا ہے سن۔ فرد فقیر نے ”کسب نامہ بافندگان“ لکھیا تے دسیا جولا ہے دا
کم خدا دے کم دی رمزاے۔ جیویں کائنات وچ تانا پٹا اے۔ جولا ہیا اوسے دی نقل کر رہیا اے۔ میل
بند وسیب وچ کسب گھٹیا ہوون دا نشان بن گیا سی۔ اس گل دا توڑ کرن لئی شاعراں نے سینکڑیاں کسب
نامے لکھے تے انسانی کسباں نوں قدرت دے کم نال جوڑیا۔

بیہیاں کم کار توں ویہلے ہو کے چرخہ کتنا دھاگہ بناون تے مڑ اوس دھاگے توں لوڑ دا کپڑا
بنوانا۔ چرخہ چلن دی اک خاص واج آؤنی تے کتن دے نال نال من پرچا وے لئی گیت گائے جانے
چرنے نامے دی ینہہ ایہہ گیت وی ہوسکدے نیں۔ کیوں جے ایس کسب توں لوکاں جانوں سی چرنے
دے سارے پُڑیاں (تکلا، پہیہ، ہتھی، ماہل، چڑیاں)، دے ناں لوکاں لئی نوکے نہیں سن۔ وڈے
شاعراں نے ایسے کسب نوں رمز بنا ورتیا تے آپنے اعلیٰ خیالاں نوں چرنے نامیاں وچ بیانیا۔ ایہہ
شعری رُوپ ہر من پیارا سی۔ لوک گیتاں وچ گڑیاں چرنے نال دل دیاں ساریاں گلاں کر جانیاں
تے جد کلاسیکل شاعراں لہنوں صنف دا رُوپ دتا تاں اوہناں وی چرنے دے اوہلے جیون دیاں
رمزاں دی کھیڈ کھیڈی۔ شاہ حسین نے چرنے دی علامت نوں بہوں ورتیا اے۔ اوہناں دا آپنا وی
کم کھڈی داسی تے کھڈی تاں ای چل سکدی اے جے چرنے دا کیتا سوت لہے۔ شاہ حسین نے
چرنے نوں انسانی وجود دی علامت توں وکھ بڑے ڈونگھے معنیاں وچ ورتیا اے، تے اس اک علامت
دے اوہلے وچ آپنے دور دی اکا نومی دا بھر م کھول گئے نیں۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچوں کجھ ونگیاں
وکیھ لینے جیہناں وچ چرنے دی علامت ورتی گئی اے:

چرخہ میرا رنگ لال

جے وڈ چرخا تے وڈنئے آدن کہہ گیا باراں پئے
 سائیں کارن لوکن رنے روئے ونجایا حال
 جے وڈ چرخا تے وڈ گھمائن سبھے آئیاں سیس گندائن
 کائی نہ آیا حال ونڈائن ہن کائی نہ چلدی نال
 وچھے کھادا گوہڑا واڑا سھو لڑدا ویہڑا پاڑا
 میں کیہ پھیڑیا ویہڑے دانی سبھ پئیاں میرے خیال
 جے وڈ چرخا تے وڈ کچھی مایاں میرے سر تے رکھی
 کہے حسین فقیر سائیں دا ہر دم نال سنبھال (7)

توں آہوکت ولّی نی گڑیئے، آہوکت ولّی
 ساری عمر گنوائی آ اینویں، کچھی نہ گھتی آ چھلی
 گلیاں وچ پھریں لکھیدی، ایہہ گل نہیوں بھلی
 کہے حسین فقیر سائیں دا، داج وہونی چلی (8)

ہک، دوئے تن، چار، پنج، چھ، ست، اسیں، اٹھ، نوں
 چرخہ چاء سبھے گھر گئیاں، رہی اکیلی اک ہوں
 جیہا ريجا ٹھوک وناپو، تہی چادر تان کے سوں
 کہے حسین فقیر سائیں دا، آئے لگی ہُن چھک پوں (9)

انی سیونی! میں کتدی کتدی ہئی!
 اتن دے وچ گوہڑے زلدے، ہتھ وچ رہ گئی جٹی
 سارے درھے وچ چھلی اک کتی، کاگ مریندا تھئی

سچے آواں، کنت نہ بھاواں، کائی وگ گئی قلم اُپٹھی
 بھلا بھیا، میرا چرخہ بھنا، میری جند عذابوں چھٹی
 کہے حسین فقیر سائیں دا، سبھ دنیا جاندی دُٹھی (10)
 بیکھے شاہ ہوراں دے کلام وچ وی پوری پوری کافی چرنے دوا لے گھمدی اے۔ شاہ حسین دیاں
 کافیاں وچ وی مونیال کتن دے نال نال کاں دے جھٹن دا ذکر اے تے بیکھے شاہ کول وی موجود اے۔

کت گروے نہ وت گروے
 چھلی لاہ، بھروٹے گھت گروے
 جے پونی پونی کتیں گئی
 تاں تنگی مول نہ وتیں گئی
 سے ورھیاں دا جے کتیں گئی
 تاں کانگ مارے گا جھٹ کڑے (11)

اک ہور کافی پیش ہے:

کر کتن ول دھیان گروے
 چرخہ بنیا خاطر تیری
 کھيڈن دی کر حرص تھور یڑی
 ہونا نہیوں ہور وڈیری
 مت کر کوئی اگیان گروے (12)

اک ہور کافی وچ چرنے دا نوکلا ای رُوپ دکھایا اے۔ چرخہ کتیا اے تے ایناں کتیا اے
 جے ہُن اوہدے وچ ہور کتن دی سکت نہیں رہ گئی۔

ڈھلک گئی چرنے دی ہتھی، کتیا مول نہ جاوے
 تکلے نوں ول پے پے جاندے، کون لوہار سداوے
 تکلے دے دل کڈھ لوہارا، تندہی ٹٹ ٹٹ جاوے
 گھڑی گھڑی ایہہ جھولے کھاندا، چھلی رکت پدھ لاہوے

فیضا نہیں جو بیڑی بچناں، باڑ ہتھ نہ آوے

چڑیاں اُتے چوڑ ناپیں، ماہل پئی بڑلاوے (13)

شاہ مراد خانپوری (وفات 1702) شاہجہان دے دور وچ ہوئے نیں۔ اوہناں دی اک لمیری نظم ”چرخہ نامہ“ دے سرناویں پٹھ لکھی لکھی اے۔ جس وچ چرخے اگے بیٹھی سوانی آپنے آپ نال ای گلاں کردی اے پئی۔ آپنے آپ توں سوال کردی اے۔ سوچیں پئی کیہ ٹھیک اے کیہ غلط اے۔

ہتھ پونزیں چرکے کتاں تار	یا پانی آٹراں آپنی وار
بیٹھی رہاں یا کراں رفتار	چپ بھلی یا کراں گفتار
تلی پونٹریں آپے وٹاں	یا انبزی دٹے میں بہہ کتاں
دیئے سیانی کوئی متاں	یا گوشے کتاں یا وچہ بھنڈار
پنیا چونسا کتاں ہزارا	ہیں دو چھلی یا بہوں سارا
پسند ہے موٹا یا نکا سارا	تھوڑا خوب یا بھلا بسیار
پانی اک ہکلی ونجاں	یا نال سیاں دو تین چو پنجاں
ڈر ہے راہ کواری کنجاں	یا خوف نہیں گجھ پانی ہار
سوئی پکڑ کشیدہ پائیں	یا کھینو کھیڈاں جی ولائیں
کم نہ کریں یا ہتھ ہلائیں	چھوڑاں کاریا کراں روز گار
آپ کشیدہ میں کڈھاں راس	یا ونج بہواں استادے پاس
چھوڑاں آپنا فکر قیاس	سنواراں آپ یا دے سنوار (14)

فقیر رحیم شاہ دا ”چرخہ حمدی“ سی حرفی وچ لکھیا گیا اے 7,7 مصرعیاں دا بند اے جس دے اخیر دی دو مصرعے ہر بند وچ دہرائے گئے نیں۔ پہلے 4 مصرعیاں دا قافیہ تے پنجویں، چھیویں مصرعے دا قافیہ رلدا اے ستویں مصرعے دا وکھرا اے۔ حضور نال عشق تے عقیدت دا اظہار، صفات دا بیان دیدار دی سبک تے گناہاں دی معافی دے نال شیطان توں بچا تے جنت دی خواہش بیان کیتی اے:

ل۔ لہڑ لہڑ پوندا وے میرا جی گھبرا کے سبیاں دیون متیں وے مینوں کول بہا کے
 سبھے کت کت ٹڑیاں وے داج رتے رنگا کے گذری ہاتھ نہ آوے وے جیہڑی گئی وہا کے
 دس دی منزل بہت اوکھیری وے پلے خرچ نہ میرے میں کملی باجھ تیرے وے جھوکاں آن اوریرے
 ہر چرنے دے نی پھیرے وے کرساں یاد اللہ نون (15)

ٹو محمد لوہار دالکھیا ”چرنے دی گھوک“ دی بنتر پاروں نو دیکھا اے۔ ہر چار مصرعیاں پچھوں
 دو مصرعے دہرائے جان دے نیں۔ قافیہ پہلے تن مصرعیاں دا اکو تے چوتھے دا آخری دوہرائے جاوے
 والے مصرعیاں نال رلد اے چرنے دی علامت تے کتن دے عمل راہیں شاعر رمزوں وچ گل ٹوری
 اے، کہ رب نے ایہہ رنگیلا چرخہ بھیت والا بنایا اے۔ ایہہ نرا ”گھوں گھوں“ دی واج نہیں دیندا سگوں
 رب نون یاد کریندا ”توں توں“ بولد اے۔ ایس چرنے چوں تند انج کڈھنی اے، جیوں نبی محمدؐ نے
 کڈھی تے جے تند توں تار پوری نہ نکلی تاں منظوری نہیں۔ ایہہ چرخہ کتن دا ول نبیؐ نے سکھایا تے جس
 ہو رو کوئی ول سکھایا اوہ رووے گا۔ شاعر نے کپڑیاں دیاں ناواں نون وی علامتاں بنا ورتیاں اے۔

کتے اُن بھی ریشم تاراں اندرس پچھم لکھ ہزاراں

وچے گھدر چونی واراں مئے زوں زوں زوں

ایہہ نہ سمجھو نرا کہندا چرخہ گھوں گھوں گھوں

اوہ تاں یاد کریندا مولیٰ اللہ توں توں توں

کتیں کات جے موٹا سوٹا اوتھے نرخ بھی پیسی کھوٹا

بائیٹر تازہ ماہل پروتا اللہ ہوں ہوں ہوں (16)

”چرخہ نایاب یعنی چرخہ رنگ رنگیلا“ 1914ء وچ چھپیا مِلدا اے بنتر نور محمد دے لکھے
 چرنے دی اے۔ موضوع پچھوں دیکھئے، تاں گوی نون نصیحت اے، چرخہ کتن دا ویلا نہ گنوائے۔ ایہہ
 پیکا گھراے۔ سوہرے جانا تے کجھ کت کے داج بنالے۔ سکھیاں کتدیاں نیں توں وی ریس کراوہناں
 دی نہیں تے پچھتاویں گی۔

بچ چور تینوں رل ٹھکدے نی سہن لان اندر رگ رگ دے نی
پر تینوں سوہنے لگدے نی ہُن دوست کرن زیاں گڑے
کت چرخہ چھوڑ گمان گڑے
من مالک دا فرمان گڑے (17)

کئی راہ وچ جنگل بیلے نی جتھے وس دے شیر بگھیلے نی
تیرے نین کدھن نکھریلے نی اُنھ خونی خوف ویکھان گڑے
کت چرخہ چھوڑ گمان گڑے
من مالک دا فرمان گڑے (18)

اک ہور چرخہ نامہ ملدا اے جس وچ سخن نال سچی پریت دا اظہار اے۔ آپنے عشق دی
پکیائی تے سخن توں دُوری دی حالت دا بیان اے۔ چار چار مصرعیاں دا بند اے تے پنجواں مصرعہ بکرتے
وزن پاروں وکھرا اے۔

چرخیاں چرخ چڑھی جند میری جیوں زرگر کُٹھیلی
ہڈیاں جل ہوياں نی کولے میں بھاہ برہوں نے جالی
میں چھلیاں برہوں کھوہ سٹ چھلیاں پرہاں پھوکدی کچھی
پونی وانگ ہوياں رنگ پونی نی میں ظالم تکے کچھی
چرخے نوں پرے پھوک دے ماں نی ہُن میری لگی اے سائیں دے سنگ پریت⁽¹⁹⁾
”عاصی محمد“ دا ”چرخہ“ 1929ء چھپیا لہذا اے۔ اس دا موضوع دی چرخہ کتن ول دھیان
دوانا اے ویلے دی تھڑ، جیوں تے دنیا دے ممکن دا بیان اے:

سب صفتاں خلق ہارے نی نبی پاک محمد لاڑے نی
لے امت نوں اوہ تارے نی نبی کلے دا سد مارے نی
کت چرخہ چھوڑ پارے نی
ایتھوں سارے چلن ہارے نی

ایہہ کوچ مسافر ڈھیری اے توں نہ کر میری میری اے
چند لیجاون گے تیری اے ہتھیں کیچے ونج اُسارے نی
کت چرخہ چھوڑ پیارے نی
ایتھوں سارے چلن ہارے نی (20)

”پرمانند“ دا لکھیا ”چرخہ و شراب نامہ“ ملدا اے جیہڑا سیاسی لوڑ پاروں لکھیا جا پدا اے۔
جس وچ گاندھی جی دے آکھن تے ولایتی مال دا بایکاٹ تے آپنیاں دیسی شیواں دے ورتن ول
دھیان کرایا گیا اے۔

چرخہ ہے انمول نی اے چرخہ ہے انمول سُنئے تن من اس توں گھول
ساڈے گاندھی جی دا بول بنج گئے نگر نگر وچ ڈھول
گاندی دا اربہ چرخہ

ساڈی عزت شان چرخہ ساڈی عزت شان چرخہ ڈھکے ننگی جان
اس بن ہوندی نہیں گذران کتے ہندو مسلمان
گاندھی دا اربیلہ چرخہ (21)

حافظ راہنجا برخوردار (پیدائش 1030ھ) دے چرنے نامے نوں رسالہ کھوج وچ پہلا
چرخہ نامہ دسیا گیا اے۔

چرنے یار میں تجھے کہوں اگے سی تہ ڈاہ بہوں
بن توں بولیں کدی کدوں توہیں توہیں کر توہیں توں
رہڑ رہڑ چرخنی کر گھوں گھوں

ترنجن دیاں جو آئیاں میاں وارو وار ہے کت کت گھیاں
میرا اینویں رہیا روں توہیں توں کر توہیں توں
رہڑ رہڑ چرخنی کر گھوں گھوں (22)

جھنڈا بلوچ (پیدائش 1870ء) دے چرنے نامے دی دس دی رسالہ کھوج توں پیندی اے تے ہنتر

ڈھولے ورگی اے۔

ہر ویلے گھوک اوہ سوہنا راگلا چرخہ مونہوں مٹھا تاں بول سنائیں آ
اوتھے نال زبان اقرار کیتوی آپ دے وعدے نوں توڑ نبھائیں آ
جے ناہیا کرنا یاد خدا نوں اوتھے ناں قالو بلی الاہیں آ
دنیا تے آ کے بہت غرقاب ہوئیں آپ دے وعدے الوں تے ویکھ شرمائیں آ
دوبنداں دے وچ پیدا ہوئیں پی کے خون پیا مان کرینائیں نہ کیتے احسان بھلائیں آ
ایسے نفس پلیت، پلیت کیتوی موزی نوں نفی دی مار تلوار سمجھائیں آ
تیرے اندر پے بلن ڈیوے نورانی کھول کے دل دیاں اکھیں لیندوں ویکھ رشنائیں
پردے غفلت دے دور ہٹائیں آ (23)

میاں محمد فاضل دا ”سوها چرخہ“ وچوں وگی دیکھو:

رکھ چرخہ کت سویرے توں کر داج تیار اگیرے توں
کر مٹھی نیندر پریرے توں
توں تانی جوڑے بنا کڑے کت چرخہ چھوپے گھت کڑے
نہیں آدنا جو بن وت کڑے (24)

”روپ بسنت“ دے قصے وچ بسنت دے ویاہ تے رخصتی ویلے اک چرخہ نامہ لکھیا اے کالیداس
نے جس وچ ماں دھی نوں متاں دیندی اے پئی جیون مکس والی شے اے کوئی پتہ نہیں کیہو اپل اخیر
ہووے۔ آپنے آپ وچوں مان گمان کڈھ کے دنیا دی محبت مکا دے۔ سوہرے گھرتے جانا ای اے
پیکے نہیں ہمیش رہن ہوندا۔ سوں کے رات نہ لنگھا۔ توں بے پرواہی وچ ایس چرخے تندہیوں پاندی۔
توں جاندی نہیں ایہہ چرخہ کڈا مہنگا اے۔ لکھ چورا سی جوناں وچوں لنگھا، ایہہ چرخہ ہن تیتوں ملیا
اے تے ہوشیار ہو جا۔ ویلا نہ دنجا چرخہ کت کے پٹاری بھر لے۔

نہ توں کتیا نہ توں تمیاں دھیا کریں قیاس نہیں رہیا ترکلا ڈنگا تیرا ہن تک آیا راس نہیں

نہ سنا نہ بیٹھا جاندا سوکھا نکلے ساس نہیں دارو درل کرن ہتھیرے جیون دی گجھ آس نہیں
کول تیرے کوئی دردی نائیں کسوں پیڑ پرائی نی جاگ سویرے غافل گڑیے سویاں رین وہائی نی
کی ہویا کی ہویا تینوں چرخے تند نہ پائی نی

بابل تیرے کاج رچایا ساہے گنڈی مٹی نی ماں پو تیرے داج بنایا اک چولی اک چچی نی
سیر جواں دا جھولی پایا ہتھ پھڑائی گئی نی چیکاں مارے رُردی ہوئی ہتھ لے سرمی نی
چار کہاں ڈولی تیری موہڈے اتے چائی نی جاگ سویرے غافل گڑیے سویاں رین وہائی نی
کی ہویا کی ہویا تینوں چرخے تند نہ پائی نی (25)

”قصہ حسد و نگاہ دل معہ چرخے نامہ“ شاعر چوہڑل کھتری“ دا 1897ء دا لکھیا ہویا مبداء
اے۔ قصے دے اخیر تے ست صفحیاں دا چرخہ نامہ اے۔ چرخے دے چکے چکے پڑیاں ول دھیان کرا
کے شاعر جیون دے وڈے کم دل آہر دواندا اے۔ بڑے ای سوکھے لفظاں وچ ایس چرخے نامے
راہیں، سوت کتن، رنگاون تے داج بناون دیاں رمزیاں حیاتی دے معنی دسدیاں نیں۔ سوانی دا آپنے
اس کم راہیں شوہر تبھاون تے دوئی مکا کے اک ہو جاون ای مول اے اس کم دا۔

تیرے چرخے ماہل جو آئی ہے ٹوٹی ٹوٹی گنڈھ بنائی ہے سب صدقوں جان صفائی ہے
ناہیں گھوڑا کرٹوں شان گڑے
کت چرخہ نال دھیان گڑے
اس کھیڈن وچ نقصان گڑے
ایہہ ماہل اٹھی راس کریں تے وٹ مروڑے ناس کریں اس گل دا گجھ قیاس کریں
جو سدا نہ شان گمان گڑے
کت چرخہ نال دھیان گڑے
اس کھیڈن وچ نقصان گڑے (26)

جس دوئی نوں دور ڈرایائی تس ملیا شام پیارا ای نہ مسجد ٹھا کر دوارہ ای

اودھا بکُل وِچ مکان گروے
 کت چرخہ نال دھیان گروے
 اس کھیڈن وِچ نقصان گروے
 کوئی روز داُخسن پراہونا ئیں مُوالیس نہ پھیرا پاؤنا ئیں
 آ خر خا کے جاسا ونا ئیں
 کیا ہندو کیا مسلمان گروے
 کت چرخہ نال دھیان گروے
 اس کھیڈن وِچ نقصان گروے (27)

برخوردار بہشتی دا لکھیا ”بھن چرخہ“ سبھ توں نوٹیکلا اے۔ گل تے اوہوای اے جو چرخہ کت
 کے کرنی اے، یعنی شوہ نوں مناؤنا اے۔ پرا لیس چرخے وِچ شاعر دا انداز گُجھ ہور اے ”بھن چرخہ
 پھوک جلا اڑیے، سوہنا دلبر شام منا اڑیے“ ”چرخہ“ شاعر نوں اک اٹکل جا پدا اے آپنے تے ججن
 دے وچکار۔ جا پدا اے میل ہوون دا اکوای راہ اے۔

جیہناں چرخے بھن مروڑے نے اوناں جوڑ ماہی سنگ جوڑے نے
 جیہناں سوہنے تھیں مکھ موڑے نے اوہ ردیاں وِچ درگاہ اڑیے
 بھن چرخہ پھوک جلا اڑیے
 سوہنا دلبر شام منا اڑیے (28)

پورے چرخے نامے وِچ کدھرے وی سوتر کتن یاں داج بناون دا ذکر نہیں آیا۔ ویاہ،
 کھارا، ڈولی، کہار دیاں رمزیاں تے ورتیاں نیں شاعر نے پر گل ججن مناون دی اے ساری۔ چرخہ کوئی
 گھر وِچ بہہ کے ساڑے، جنگل وِچ جا کے، دریا روڑھائے یاں تھل وِچ فنا کرے بس شوہ دامن
 پرچاؤنا اے:

جس چیزوں چرخہ آیانی پھڑ اسدے سنگ رلایا نی
 مل سنگوں سنگ سما یا نی مکی گل اصلے اُتے آ اڑیے

بھن چرخہ پھوک جلا اڑیئے
 سوہنا دلبر شام منا اڑیئے
 سُن عاجز برخوردارا توں سبھ جگ تھیں آپ نکارا توں
 کیتا کم نہ کوئی سہارا توں گئی غفلت وچ دہا اڑیئے
 بھن چرخہ پھوک جلا اڑیئے
 سوہنا دلبر شام منا اڑیئے (29)

اُستاد کرم امرتسری ہوراں آپنے اک پیارے دوست دی یاد وچ چرخہ لکھیا۔ جو کجھ چر بیار
 رہن پچھوں مر گئے۔ سر ناواں اے ”چرخہ ہُن نہیں چلدا“۔

”ہُن تیک ویکھے سارے چرنے نالے جیوندیاں نوں آہر دوان لئی سن کہ ویلا نہ ونجالتے
 چرخہ کت، کھیڈ چھڈ تے سوتر گت لے۔ ایہہ چرخہ اُستاد کرم ہوراں نے اِنج ورتیا اے استعارا بنا
 کے۔ چرخہ تاں ترکھان بہوں سُتھرا تے رنگیلا بنایا سی۔ میں وی کٹن کارن ترنجن وچ آ ڈاہیا۔ سہیلیاں
 نال گلیں لگ گئی تے اک تندوی نہ پائی ہُن جوانی لنگھ گئی تے چرنے دے پُرزے ڈھلے ہو گئے
 سارے۔ مینوں تاں جا پدا اسی پُریاں دی خرابی کارن چرخہ روں روں کردا پر میں نہ سمجھی ایہہ تاں توں
 توں کردا سی۔ ہُن اس نوں گھن لگ گیا۔ بھج گیا۔ یاں تے ایہہ بالن بنے گایاں رُلے گاتے میرا دل
 ڈردا اے پیا:

پھیر پھیر پچھتانی بڈھیا، پھیر پھیر پچھتانی، چرخہ ہُن نہیں چلدا
 کیا سُتھرا ترکھان بنایا، رنگ رنگیلا جیا سجایا
 میں بھی آ ترنجن وچ ڈاہیا، بن بیٹھی چودھرائی
 پرچ گئی سیاں وچ آئی، چھوپ کھیا اک تندوی نہ پائی
 گلاں کردیاں عمر دہائی، ٹٹ گیا زور جوانی
 ٹٹ گیا بیڑ تے ماہلاں ڈھلیاں، ڈگ پیاں چڑیاں ہل گیاں کلیاں
 یاد پیاں سیاں دیاں کھلیاں، جہاں وچ عمر دہانی⁽³⁰⁾

”چرخہ نامہ“ پنجابی شاعری دی موضوعی صنف اے ایہدی ہنتر بنددی کوئی شکل (مسدس، مخمس) ہووے، ہی حرفی، باران ماہ یاں لوک صنف ڈھولے ورگی ہووے ایس دی پچھان موضوع اے۔ چرخے دے ذکر نال تے چرخے نوں وچکار رکھ کے شاعر آ پنے خیالاں دا تانا پینا آئیندا اے۔ چرخہ پہلے وسیب وچ کوئی اچرج شے نہیں سی ہر گھر چرخہ موجود سی تے کتیا جاندا سی۔ شاعر اں نے اس کتن دے سارے عمل نوں ای علامتاں بنا کے شاعری وچ ورتیا تاں جو گل پڑھن سنن والیاں لئی سوکھی ہووے۔ ایس شعری صنف دی نیہہ وی لوک گیت ای ہن۔ ترنجن دے گادناں دی نتری تے سنواری شکل چرخے نامے ہو سکدے نیں۔ صنعتی ترقی دے نال ای چرخے گھٹن لگ پئے تے ہولی ہولی ایہہ شعری رُوپ وی ممکن لگا۔ چرخے نامے دیاں کجھ ونگیاں اسیں دیتیاں نیں چرخے نامے اک وڈی گنتی وچ موجود نیں تے ساریاں دا ویروا کرن لئی اک وکھر مضمون لکھن دی لوڑ اے۔ کجھ چرخے نامیاں دی فہرست پیش ہے:

نایاب چرخہ 1907	تھورام
پیارا چرخہ	بابو موہن لال دیوانہ
چرخہ نامہ	نامعلوم شاعر
چرخہ	محمد علی
حضوری چرخہ	مولوی محمد سعید
چرخہ حقیقت	سادھو سار چبہ
بلکاری چرخہ مہاتما گاندھی دا	رام لال
اصلی چرخہ رحمۃ اللہ	میاں محمد رحمت اللہ
چرخہ باران امام	غلام اکبر
چرخہ رنگ رنگیلا	مولوی عبدالستار
چرخہ نامہ	اللہ تادری

حوالے

- 1- سہیت کوش، رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر، پٹیالہ: پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 1989ء، ص 500
- 2- پنجابی ادب دی کہانی، عبدالغفور قریشی، لاہور: عزیز بکڈ پو، نومبر 1972ء، ص 73
- 3- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، لاہور: 1971ء، جلد نمبر 13، ص 249
- 4- نوروللغات: نوروالحسن نیر کا کوروی، مولوی، کراچی: جنرل پبلشنگ ہاؤس، سن، ن، م، جلد چہارم، ص 515
- 5- The Economic History of Medieval India, Irfan Habib, New Delhi: Tulika Books, 2004, p 4
- 6- لغت نامہ دبیر، علی اکبر، تہران: 1338 ش، ج 41، ص 163، 162
- 7- کافیاں شاہ حسین، لاہور: مجلس شاہ حسین، مارچ 1966ء، ص 39
- 8- ادبی، ص 50
- 9- ادبی، ص 54
- 10- ادبی، ص 90
- 11- قانون عشق یعنی حلوائے پنجاب: انور علی رشتی، لاہور: اللہ والے کی قومی دکان، سن، ن، م، ص 236
- 12- ادبی، ص 248
- 13- ادبی، ص 182
- 14- گلزار شاہ مراد: سراج الدین قریشی، راولپنڈی: شریف پریس، 1908ء، ص 53، 54
- 15- چرخ محمدی: فقیر رحیم شاہ، لائلپور: جارج سٹیم پریس، سن، ن، م، ص 6
- 16- چرخ دی گھوک، نور محمد، امرتسر: سناٹن دہرم پریس، سن، ن، م، ص 2

- 17- چرخِ نابالغ یعنی چرخِ رنگ رنگیلا، نور محمد، لاہور: جوت سنگھ سنت سنگھ اینڈ سنز پبلشرز، 1914ء، ص 2
- 18- ادبی، ص 9
- 19- چرخ، مشتاق لاہوری، لاہور: منشی عزیز الدین، نجم الدین تاجران کتب، سن، ن م، ص 3
- 20- چرخ، عاصی محمد، لاہور: فیروز پرنٹنگ ورکس، 1929ء، ص 3، 2
- 21- چرخ و شراب نامہ، پرمانند، امرتسر: نواسی پبلشر، سن، ن م، ص 3، 2
- 22- حافظ برخوردار ہورال دیال کچھ ہور لکھتاں، احمد حسین قریشی قلعہ داری، ڈاکٹر، کھوج، جھیمپا، لاہور: جنوری۔ جون 1981ء، جلد 3، شمارا 2، ص 32
- 23- اک گمنام شاعر، بابا مسکین کھڑوی، محمد حسین قاضی، کھوج، جھیمپا، لاہور: جولائی۔ دسمبر 1981ء، جلد 4، شمارا 1، ص 14
- 24- پنجاب دے علاقہ پوٹھوہار دی پنجابی شاعری دا کلاسیکی دور، ایم یاسین ظفر، ڈاکٹر، کھوج، جھیمپا، جنوری۔ جون 1984ء، جلد 6، شمارا 1، ص 153
- 25- رُوبِ بسنت، کالیداس، گوجرانوالہ: شعبو ناتھ تاجر کتب، 1910ء، ص 71، 72
- 26- قصہ حسد دل و نگاہ دل معہ چرخے نامہ، چوہڑل کھتری، جالندھر: منشی احمد بخش مطبع قیصری، 1897ء، ص 2
- 27- ادبی، ص 7
- 28- بھن چرخ، برخوردار بہشتی، سیالکوٹ: سید زمان شاہ اینڈ سنز، سن، ن م، ص 4
- 29- ادبی، ص 8
- 30- کرم پھلوڑی، کرم امرتسری، نوشہرہ: میجر عبدالکریم خان رینا نرڈ، سن، ن م، ص 124

